

Forum

Sosyal Politika, Sınıf ve Edebiyat: Biraradallığın Seyri ve Yeni alışmalar için Yöntemsel Sorular, Sorunlar

Elif HACISALİHOĞLU*

“Bir insan her zaman hikaye anlatıcısıdır; kendi hikayeleriyle ve başkalarının hikayeleriyle çevrili yaşar; başına gelen her şeyi onlar aracılığıyla görür ve hayatını anlatıyormuş gibi yaşamaya çalışır.”
(Sartre, 1967: 63)

Bu yazıda, sınıf ve sanat başlığının genel olarak sosyal bilimlerde daha özelinde ise sosyal politika alanındaki yerine dair bir tartışma açmayı ve kimi soruları gündeme getirmeyi amaçlıyorum. Bu konuyu gündeme getirme ve tartışma sürecim, 2006-2007 yıllarında başlayıp, bugüne değin uzanıyor. Konunun kendi hayatımda da izdüşümleri olan, olgusal görünümünün zaman içerisindeki değişimi, benim açımdan da bu değişimle konuyu zaman zaman yeniden düşünmeyi ve ele almayı beraberinde getirdi. Bu görünümleri aşağıda daha detaylıca, yer yer kendi deneyimlerimden de hareket ederek açıklayacağım. Böylelikle sınıf ve sanat başlıklarının biraradallığının, sosyal politika alanında (ve de bu alanla yakın temasta olan kimi başka alanlardaki) seyrinin iniş çıkışlarının da bilincinde olarak, bugün geldiğimiz noktada ne gibi açılımlar ve olanaklar sağlayabileceği bu iki başlığı yanyana getirirken nelere dikkat etmeliyiz gibi soruları tartışmaya açmak istiyorum. Zira sınıf ve sanat başlıkları ekseninde ortaya koyulan çalışmaların halen kısıtlı düzeyde olsa da, görünür biçimde niceliksel artışı olmakla beraber, bu alanda yöntemsel bir tartışmadan kaçınılması (ve uygulamaya aktarılmaması) dikkat çekicidir. Oysaki tam aksine, bu ekseninde yapılacak çalışmalar öncesinde bir yöntemsel düşünme pratiği ve tartışma gereklidir. Aksi halde araştırmanın sanat alanının kendine içkin özellikleri ve bu biraradallığa katacağı zenginlik ve imkanlara bakmayı reddetmesi, önünü kesmesi, sınırlaması vb. şekillerde çoğaltılabilecek birçok sonucu beraberinde getirir. Bu yazı, kısmi olarak aktardığım kendi deneyim ve gözlemlerimin de eşlik ettiği böyle bir tartışma gündemine işaret etmekte ve kaçınılan bu durumu etkinleştirmeyi hedeflemektedir. Aynı zamanda yazı bu haliyle, yazılacak kapsamlı bir makalenin deneyimle zenginleştirilmiş ilk notları olarak görülmelidir.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, elifhasal@gmail.com

Sanat ve sınıf kesişimindeki çalışmalar (bilimsel çalışmalar, yazılan makaleler, tezler, açılan dersler ve ders içerikleri, vb.) iktisat, çalışma ekonomisi ve endüstri ilişkileri (sosyal politika) gibi bazı temel disiplinlerde birbirinden oldukça uzaktır. Bu uzaklığın seyrine, bizzat kendi akademik ve kişisel deneyimim de eşlik etti. Süreç içerisindeki seyri daha geniş ölçekte takip ettiğimde ve aşağıda açıklayacağım biçimde, sürece dahil olmayı nesneleştirdiğimde deneyimimin biricik olmadığı, genele yayılan bir sürecin izdüşümü olduğu görülebilir. Sosyal politika disiplini özelinde seyreden ama bu alanla sınırlı kalmayan bu deneyime yakından bakmak, Türkiye’de sınıf ve sanat odaklı akademik çalışmalara yönelik akademik/disiplin-içi bakışı özetler niteliktedir.

Disiplinlerarasılık ve Sınırların Ekseninde: Edebiyat ve Sınıf

2006-2008 yılları arasında, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri programında yazacağım yüksek lisans tezinde sosyal politika ve edebiyatın kesiştiği, Türkiye özelinde bir çalışma yapmak istedim. Bir çalışma konusu seçilirken belirli kriterler vardır; bunlardan birisi de, o çalışmanın yapılabilirliğidir. Öncelikle örnek çalışmaları inceleyerek, bir literatür taramasına başladım. Ancak Türkiye’de sosyal politika alanında sınıf ve sanat, sınıf ve edebiyat, çalışma hayatı ve sanat, çalışma ilişkileri ve edebiyata ilişkin tek bir çalışmaya ulaşamadım. Onlarca yıldır bu başlıkta tek bir çalışma yapılmamıştı. Sınıf ve sanat¹ ilişkisine dair herhangi bir çalışmanın bulunmayışı, akademisyenlerin ilgi alanlarından öte bir açıklamayı gerektirir. On yıllara yayılan bir süreçte sosyal politika disiplininde açıkça görülen bu ilgisizlik, bu alanla sınırlı kalmayıp, yine alanın içiçe olduğu iktisat, sosyoloji gibi başka disiplinlerde de görülmektedir. Bu olgunun dikey olarak zamana ve yatay olarak farklı disiplinlere yayılan genişliği, edebi metinlerin, sınıf sorunsalını tartışırken tercih edilmemekten öte, bizatihi tercihi biçimde dışarıda tutulması seçeneğini düşündürmektedir.

Edebiyat ve sınıf temasının yokluğunun nedenlerini anlamaya çalışırken, sosyal bilimlerin tartışma dinamiklerini hatırlamak ve bağlamı ortaya koymak açıklayıcı bir zemin sunacaktır. Sözkonusu dönem, öncelikle toplumsal analizlerde sınıf teorileri ve çalışmalarının da ilgi görmediği bir dönemdir. Bu durum, Türkiye’nin koşullarında inşa edilen ve şekillenen sosyal teoride, toplumsal ilişkilerin analizinde kimi çalışmalarda “sınıftan kaçış”(Ercan, 2003) olarak² ifade

¹ Bu kısımdan sonra yazıya sanatın özel bir alanı olan edebiyat üzerinden devam edeceğim. Ancak özellikle edebiyat üzerinden deneyimlediğim bu süreç, sanatın diğer dallarıyla çok farklı bir seyir izlememiştir. Edebiyat yazılan yerlere diğer sanat dallarının yerleştirilerek okunması da çok farklı sonuçlar vermeyecektir; yazının bu şekilde okunması ve tartışmanın bu boyutlarla genişletilmesi de yazının değerlendirilmesi açısından özellikle faydalı olacaktır.

² Ercan’ın ilgili makalesi bu konu üzerinde doğrudan ve detaylı bir tartışmayı içermektedir. Bkz. Ercan, F. (2003) “Sınıftan Kaçış: Türkiye’de Kapitalizmin Analizinde Sınıf Gerçekliğinden Kaçış”, Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar (Korkut Boratav’a Armağan), (der: A H Köse, F Şenses ve E Yeldan), İstanbul: İletişim Yayınları, 611-669.

edilmektedir.³ Bunu, sosyal gerçekliğin analizinde sınıf-sakıngan çalışmaların hakim olduğu şeklinde ifade etmek mümkün. Toplumsal gerçekliğin analizinde sınıf baştan tartışma dışı bırakıldığından, gerçekliğin izdüşümü ve/veya yeniden inşasının tartışılacağı zeminlerden birisi olarak edebiyatın da dolayısıyla ortak bir çalışmada gündeme gelmemesi olağan bir sonuçtur.

Yukarıda bahsettiğim “çalışmanın yapılabirliği” sorgulamasına tekrar dönelim. Literatürden sözünü ettiğim koşullarda aldığım olumsuz sonuç ve örnek çalışma bulamamanın ardından, yapılabirlik konusunda alanın akademisyenlerine danıştım.⁴ Sosyal politikayı edebi metinlerden faydalanarak ele almak yönündeki tez önerim, çok keskin ve sert tepkilerle karşılandı. Bu tepkilerin/itirazların zemin ve kaynakları, nihai halde kendi içinde iki başlık altında gruplanıyordu:

1-Sosyal bilimlerin kimi alanlarının kimi disiplinlere açık iken, belirli disiplinlere kapalı oluşu,

2-Edebi metin ve ürünlerin bilimsel kaynak olarak değerlendirilmemesi, meşruiyetlerinin sorgulanması ve kuşku ile karşılanması.

Bu iki ana hattan beslenen görüşlerin, kendi içinde de geçişken ve birbirini beslediklerini de söylemek mümkün.

İlk maddede belirtilen durum bizi disiplinlerarasılık, disiplinlerüstülük tartışmalarına götürür. Bu maddedeki eleştiriler sert, keskin ve dışlayıcı niteliğe sahip eleştirilerdi. Mevcut bölüm içerisinde edebiyatla ilintili bir çalışmanın kabul edilemeyeceği, böyle bir çalışmanın ancak edebiyat bölümünde yapılması gerektiği gibi ifadelerin kullanıldığı bu eleştiriler, “burası iktisat bölümü” ifadesiyle rasyonelleştirilen bir yaklaşıma sahipti. Bu ifadeyle, sosyal politika alanının iktisat alanından temellendiği vurgulanmakta, edebiyat disiplinine ise (tam da öne sürülen bu yönünden temellendirilerek) disiplinlerarası çalışma açısından kapalı olduğu belirtilmekteydi. Tekil olay örneği olarak görülebilecek bu olay ve yaklaşım, arka planda disiplinlerarasılık tartışmaları ile okunduğunda bağlamına oturacaktır. Yukarıda bir diğer örnek disiplin olarak ifade ettiğim iktisat disiplinindeki sözkonusu süreci Şenalp ve Şengör-Şenalp (2014: 153) de “[n]eredeyse bütün dünyada hakim iktisat eğitimi genellikle disiplinlerarası yakınlaşma ve yöntembilimsel çoğulculuk arayışlarına karşı bir hayli tutucu konumlar almıştır. Akademik üretimlerde edebi/sözel anlatımın ve dilsel zenginliğin adeta ‘laf salatası yapmak’ olarak alaya alındığına/küçümsendiğine şahitlik etmek istisnai durumlar olmaktan çıkmıştır” cümleleriyle desteklemektedir. Bu tespitleri, ayrıca aşağıda yer alan ikinci maddedeki eleştirileri de tamamlayıcı niteliktedir.

³ Sosyal bilimlerdeki bu tutumun genel bir eğilim olduğuna yönelik tespiti yapan ve bu ifadeyi kullanan önemli bir çalışma için bkz. Wood, E. M. (2015) Sınıftan Kaçış - Yeni “Hakiki” Sosyalizm, (çev. Ş. Alpagut), İstanbul: Yordam Kitap. önemli bir çalışma için bkz. Wood, E. M. (2015) Sınıftan Kaçış - Yeni “Hakiki” Sosyalizm, (çev. Ş. Alpagut), İstanbul: Yordam Kitap.

⁴ Danıştığım akademisyenler arasında sosyoloji bölümlerinde yer alanların böylesi bir çalışmaya daha olumlu/yapılabilir yaklaşığının altını çizmekte fayda var. Yine tezin kuruluşu ve ilerleyişinde önemli müdahalesi olan Prof. Dr. Necmi Erdoğan’ın ise Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünün yanı sıra Kültürel Çalışmalar alanında ders verip, üretimi olan bir akademisyen olması da disiplinler ve yaklaşımlarına dair fikir vericidir.

Hafızalarda biraz geriye gidildiğinde, 1990'ların ortalarında sosyal bilimlerdeki disiplinlerarası bölünmeye karşı Gülbenkian Komisyonu'nun kurulduğu hatırlanacaktır. Bu tartışmanın gündemde olduğu yıllarda, Komisyon'un çalışmaları *Sosyal Bilimleri Açın- Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor*"⁵ 1996 tarihinde Türkçeleştirilmiştir. Rapor 1998 yılında Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek" başlıklı sempozyumun "değişik üniversite ve sosyal bilim çevrelerinde yürütülmekte olan tartışmaları biraraya/yan yana getirme"sinde(Bora vd., 1998: 10) de etkili olmuştur. Türkiye'de de disiplinlerarasılık ve disiplinlerüstülük tartışmaları gündeme getirilirken, edebiyat disiplinini, ortak çalışma zemininden dışlayan yaklaşımlara karşı, ilgili sempozyumda da "Sosyal Bilimlerin Kıyısında Edebiyat" (Köksal, 1998: 221-226) başlığında bir sunuma yer verildiği görülmektedir. Sempozyum kitaplaştırılarak tartışmaların günümüze belge niteliğinde taşınması da sağlanmıştır. Nihayetinde sosyal bilimler alanındaki bu süreç ve tartışmalar uzun bir sürece yayılmış ve bu konuyu da kapsayan geniş bir etki alanı oluşturmuştur.

İkinci maddede toplanan eleştiri ve itirazlar ise edebiyat metinlerini veri toplama alanı olarak kullanmaya ilişkindi. Bu yaklaşıma göre edebiyatın kurgusal niteliği, onun "gereksiz", "bilimsel analiz ile uyuşmayan" ve "önemsiz" görülmesine neden oluyordu⁶. Daha yakından bakınca ise bu mesafeli duruşun/reddedişin ardında, elde edilecek veri ve araştırma evrenine olan uzaklık ve dahi onu tanıma görülebilir. Sosyal Politika alanında çalışan bir akademisyenin, bu içerikte yazılacak olan yüksek lisans tezini "hikaye yazmak" olarak betimlemesinin altında da -bu veri alanının kurgusal niteliğine de atıfla- "küçümseyici", "bilimsel analiz ile uyuşmayan" yaklaşımın olduğu görülebilir. Bu başlıktaki yaklaşımda genel eğilim, araştırma evreni, verinin temin edileceği alan, verinin bizatihi kendisini tanınamamanın ve nasıl kullanılacağına, sağlayacağı katkılarının tartışılmadan reddedilmesi yönündedir. Bu yaklaşıma bir başka örnek olarak, akademik sınav esnasında bir akademisyenin "Bu tezi yazdığına hiç pişman oldun mu?" sorusu da dahil edilebilir. Tez, yalnızca başlığındaki "edebiyat" unsuru ile değerlendirilmiş ve bu yaklaşım, sosyal politika alanı açısından uygun bulunmadığına, katkı sunmayacağına ilişkin cevabı kendinde saklı, böyle bir soruda cisimleşmiştir.

Daha geniş ölçekte bakıldığında, öncelikle bu durumun bizatihi kendisinin akademik bir problem olarak tartışılması, bir ihtiyaç olarak varlığını sürdürmektedir. Sosyal politika niteliksel olarak farklı birçok disiplinden beslenir. Bu anlamda disiplinlerarası niteliği alana içkin bir özellik iken, bazı disiplinlere karşı dışlayıcı, yok sayıcı yaklaşımın gerekçeleri de ele alınmalıdır. Zira disiplinlerarasılığa dair veya alanın kendi içsel seyrine ilişkin az sayıda tartışma mevcut

⁵ Yayınlanmış hali için bkz. Gülbenkian Komisyonu. (2003) *Sosyal Bilimleri Açın- Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor*, (çev. Ş Tekeli), İstanbul: Metis Yayınları.

⁶ Yukarıda Şenalp ve Şenalp'in, edebi anlatımdaki dilsel zenginliğin akademik mecrada "laf salatası" ifadesiyle karşılandığı alıntısını burada tekrar hatırlamakta fayda var.

iken, hangi alandan elde edilecek, ne tür verilerin kullanılabilir olduğu ve nasıl katkı sağlayabileceğine ilişkin sosyal politika alanını zenginleştirecek yöntemsel tartışmaların yapılmadığı görülmektedir. Edebi metinleri inceleme nesnesi olarak analizine/tartışmasına dahil eden çalışmaların, bu veri kaynakları ile ne açıdan alana katkı sunacağını, neden bu kaynaklara başvurduğunu ve çalışmanın sınırlılıklarını, veriye bakış açısı vb. ile birlikte açıklamaları beklenir. Bununla beraber, öte yandan bu alanda edebi metinlerin ilgili çalışmalarda veri nesnesi, bir tür toplumsal bilginin farklı kaynağı olarak kullanılmayacağını iddia eden yaklaşımların üzerinde inşa olduğu eleştirel zeminlerinin, somut dayanaklarının yukarıda işaret ettiğim tartışmalar bağlamında dile gelmesi ile ancak bu tartışma ortamı zenginleşebilir. Toplumsal bilginin farklı kaynaklarının neler olabileceği, bu kaynakların ne açıdan ve hangi koşullarla, alana nasıl katkı sağlayabileceği, yahut tam aksine, hangi alanların bunun dışında tutulması gerektiği, ne açıdan sınırlılıkları olduğu önemli sorulardır. Böylesi olumlu-olumsuz yaklaşımları içeren çift yönlü tartışmalar, tam da bu sorulara hizmet edecek tartışmaların zeminini genişletme potansiyelleri ile de işlevseldir. İleride yapılacak yeni çalışmalar için, alanın kendi içsel ve işlevsel yenilenmesini sağlayacak ufuk açıcı potansiyel katkılara, bu arayış ve tartışmalar ile bir yol açılabilir.

Edebiyat, sınıf ve çalışmayı birarada ele alan bir çalışma konusu, farklı akademik aşama ve mecralarda olumsuz eleştirilere tabi tutulduysa da, tekil olumlu örnekler de söz konusu olmuştur. Bu iki maddedeki olumsuz örneklerle karşın yoğunlaşan eleştiriler görüldüyse de, bunları aşan kimi olumlu gelişmeler de gerçekleşmiştir. “Emekçilerin Gündelik Hayatını Görünür Kılmak: Bereketli Topraklar Üzerinde ile 40’lı 50’li Yıllara Gerçekçi Bir Bakış” başlıklı bildiri önerimiz, Türk Sosyal Bilimler Derneği’nin “emek” odaklı oturumuna kabul edilmiştir. Daha sonra bu oturum ve ilgili tebliğler Çalışma ve Toplum Dergisi’nde tam metin olarak yayımlanmıştır. Böylelikle bu oturum ve makaleler,⁷ sosyal politika ekseninde edebiyat ve sınıfın tartışıldığı ulaşılabilen, kayıtlı ilk çalışmalar⁸ olarak ortaya çıkmıştır.

Nihayetinde Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri anabilim dalında yazdığım “1945-1960 Döneminde Çalışma Yaşamının Orhan Kemal Romanlarında Temsili”⁹ başlıklı yüksek lisans tezim de sözkonusu yayımların ardından, bu iki

⁷ Oturumun düzenleyicisi olarak Prof. Dr. Ahmet Makal’ın, önerilen sunumumuzun oturumda yer alması yönünde olumlu ve teşvik edici kararının ardından, oturumun başlığına edebiyatı taşıyarak, kendisi de bu konuda aynı oturumda bu odakta bir bildiri sunmuştur. Oturum böylelikle sosyal politika ve edebiyatın yanyana geldiği önemli bir görünürlük sağlamıştır.

⁸ İlgili çalışmalar için bkz. Güler- Müftüoğlu, B. ve Hacısalihoğlu, E. (2008) “Emekçilerin Gündelik Hayatını Görünür Kılmak: ‘Bereketli Topraklar Üzerinde’ ile 40’lı 50’li Yıllara Gerçekçi Bir Bakış”, Çalışma ve Toplum, 2008/3, 18, 43-67 ve Makal, A. (2008) “Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdüşüm Alanı Olarak ‘Edebiyat’”, Çalışma ve Toplum, 2008/3, 18, 15-43.

⁹ Tüm bu süreç işlerken, tez danışmanlığını kabul ederek tezin yazımı için için gerekli alanı sağlayan Doç. Dr. Berna Güler’e ayrıca tekrar teşekkür ederim. Tez için bkz. Hacısalihoğlu, E. (2008) 1945-1960 Dönemi Çalışma Hayatının Orhan Kemal Romanlarında Temsili, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

alanı biraraya getirerek yazılan ilk tez olmuştur. Yukarıdaki belirtilen disiplinlerarasılığı dışlayıcı, edebi metinleri bilimsel tartışmalarda kategori dışı bırakan eleştirilerin aksine, tez Türk Sosyal Bilimler Derneği tarafından, 2009 Yılında Genç Sosyal Bilimciler yarışmasında mansiyona layık görülmüştür.¹⁰ Bu karşılık, konuya gösterilen ilginin görünür olması açısından önemli olmakla beraber, bilimsel üretimin somut çıktılarla desteklenmesinin de ilk görüngüsüdür.

Bugün geldiğimiz aşamada, sözkonusu eleştirilerin üzerinden 10 seneyi aşan bir süreç geçti. Bu süreçte edebiyat ile gerçekleşen disiplinlerarası çalışmaların arttığı, yukarıda anılan eleştirinin aksine, sınıf çalışmalarında da ortak çalışmalar için görece meşru bir alan haline geldiği görünmektedir. Örneğin *Emekçileri Okumak*(2014) sosyoloji disiplininden şiir, öykü, roman gibi edebi metinlerin farklı türlerine sınıf, kültür ve işçilerin gündelik hayatı başlıkları ile bakan bir kolektif çalışmadır. Edebiyat ve iktisat alanlarının kesişiminde bir başka çalışma olan *Edebiyattaki İktisat* (2014), edebi kurgunun iktisadi düşünce tarihine yapabileceği olası katkıdan hareketle yazılan çalışmalardan oluşmaktadır. Yıllar içinde öne çıkan bu iki kitap dışında, edebi metinleri veri alanı olarak ele alan çalışmaların sayısı da artış göstermiştir.

Edebi metinler sınıf, çalışma yaşamı gibi konularla giderek daha fazla yanyana gelmektedir. Beraberinde, son yıllarda sosyal politika alanında artan sayıda Çalışma İlişkileri ve Sanat, Çalışma Yaşamı ve Sanat başlıklarıyla dersler açılmış ve halen yürütülmektedir. Tüm bu gelişmeler ve daha fazlasıyla, artık edebiyatın farklı disiplinler açısından yanyana gelinecek, çalışma yaşamı ve sınıf tartışmalarında katkısına başvurulacak bir alan olarak meşruiyetini kazandığı söylenebilir.¹¹ Çalışmaların sayısı halen çok sınırlı olmakla beraber, yayımlanan makaleler ve bilimsel toplantılarda sunulan bildiriler bunun bir göstergesi olarak okunabilir. *Emek* dergisinin bu sayısını özel olarak bu konuya ayırması da, yine aynı gelişmenin bir başka örneğidir.

Halen sınırlı düzeyde kalan, ancak varlığı yadsınamayacak bu gelişmeler, beraberinde önemli bir soru olarak “bu çalışmaların nasıl yapılacağı” sorusunu da getirmelidir. Mevcut çalışmalarda görülen en büyük eksiklik budur. Sanat ve sosyal bilimler ilişkisi bağlamında çalışma yaşamı, sınıfa ilişkin çalışmalar, yöntemle ilişkin derinlemesine tartışmalardan yoksundur. Edebiyat ve edebi metinler, bir yandan üretiminin niteliği ve koşulları nedeniyle birlikte çalışılmasından sakınılan bir alan iken, bu şekliyle yaklaşıldığında da üretiminin niteliği ve koşullarının görmezden geldiği bir inceleme alanına dönüşmektedir.

¹⁰ Yarışmanın gerçekleştiği bir sonraki yıl olan 2011 yılında, aynı ödülün, Yaşar Kemal romanlarını ele alan ve İktisat anabilim dalı içerisinde Kalkınma İktisadı ve İktisadi Büyüme bilim dalında yazılan bir başka çalışmaya verilmesi, bu çalışmaların yaygınlaşmasına bir örnektir. İlgili çalışma için bkz. Cengiz, E. (2009) Toplumsal Değişmeyi Edebiyat Üzerinden Anlamak; “Akçasaz’ın Ağaları”nda Kırsal Yapıda Dönüşüm ve Tarımda Kapitalistleşme Süreci Üzerine”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

¹¹ Yazının başında da belirttiğim gibi, burada edebiyat yerine başta müzik ve sinema gibi sanatın farklı dallarını yerleştirmek mümkün. Tekrar hatırlatmakta fayda var.

Sosyal Bilimlerden Edebiyata Uzanmak: Nereden Başlamalı, Nasıl Bakmalı?

Bir çalışmanın araştırma sorusu, o çalışmadaki yöntemi ve ardı sıra araştırma-veri toplama tekniklerini, başvurulacak araştırma evrenini belirler. Her araştırma evreni ve veri toplama tekniğinin de kendine içkin özellikleri vardır ve bunlar gözetilerek araştırma sürdürülür. Nicel ve nitel veri ile araştırma yapmak kuşkusuz farklıdır. Sadece nitel veri toplama tekniklerine bakıldığında dahi, kendi içinde bu sürecin farklı teknikleri bulunurken, bunlardan hangisinin kullanılacağı, araştırmacı açısından önemlidir. Bu noktada edebiyat ve sınıf ilişkilerini ele alırken, mevcut ve ileriye yönelik olası çalışmalarda yöntemsel problemler olarak önümüze çıkan iki sorun alanı şöyle sınıflandırılabilir: İlk sorun alanı, mevcut literatürün edebi metinlerle ilişkilene biçimine yöneliktir. Bu sorun, mevcut literatürün nesneleştirdiği edebi eseri ele alma biçiminden doğmaktadır; edebi metnin veri toplama alanı olarak diğer sahalardan farkından ve kendine içkinliğinin gözardı edilmesinden kaynaklanmaktadır. İkincisi ise edebi metnin yazarının toplumsallığı, eserin yaratım süreci ve yaratıcı yazın ürünü olarak edebi metin ile her iki hattın nasıl ilişkilendiğine dairdir.

Yukarıda sıraladığım sorun alanlarına sırasıyla daha yakından bakmakta fayda var. Edebiyat ve çalışma yaşamı, edebiyat ve sınıf eksenindeki çalışmalar, büyük ölçüde seçilen edebi metin örnekleri üzerinden ilerlemektedir.¹² Bu durumda çalışmaların örnekleme, seçilen edebi metinlerin ta kendisidir; çalışma için veriler edebi metinlerden elde edilir. İlk sorun alanının da bu noktada ortaya çıktığı görünmektedir. Her araştırma örnekleminin, veri toplama yönteminin kendine içkin özellikleri varken ve araştırma esnasında bu olgu gözetilirken, bu durum edebiyat için neden göz ardı edilmektedir? Araştırmada nicel veri ya da nitel veri ile çalışılacak olması, belirttiğim örnekleme seçimi, verilerin toplanması ve değerlendirilmesi sürecini bütünüyle etkiler. Edebi metinler, ağırlıklı olarak nitel araştırmalar dahilinde çalışmalarda yer almaktadır. Çalışmada, verinin özneliği gözetilerek, -örneğin derinlemesine gözlemden ya da mülakattan elde edilen verilerle ayrımlarının farkında olarak- ilgili araştırmayı tasarlamak gerekir. Mevcut çalışmalarda görülen en büyük sorun da budur. Analiz edilen metinlerin edebi metin olma özelliği gözardı edilerek, herhangi bir nitel veri muamelesiyle analiz edilmektedirler. Oysa deneyimli bir saha araştırmacısı, veriyi edineceği sahanın niteliğine göre hareket etmenin, elde edilecek veriyi nasıl etkileyebileceğinin farkındadır. Yine veriyi değerlendirirken, kimi zaman verideki söze dökülenler kadar, söze dökül(e)meyenlerin, mimiklerin, tepkilerin ve dahi sessizliklerin/boşlukların da veriye dahil olduğunun bilincindedir. Böyle bir okumayı

¹² Bunların dışında, çalışma yaşamı ve/veya sınıfın farklı görünümünü ele alan edebi metinlerden söz eden çalışmalar da bulunmaktadır. Ancak bu çalışmalar analizden öte, karşılaştırıldığında, kaynak metinleri tasnif eden betimleyici çalışmalar olarak ifade etmek daha doğru olacaktır. Bu tip tasnifleme içeren, ilgili konuları içeren eserleri anan çalışmalar, edebi metinleri analiz eden çalışmalar için araştırmacılar açısından kolaylaştırıcı bir işlev sunmaktadır.

analize dahil etmek, daha bütünsel ve zengin bir analize imkan verir, daha derin bir kavrayışın da kapılarını açar ki bu da nitel verinin imkanlarını açığa çıkartmak demektir. Öyle ise kuşkusuz, bir nitel veri alanı olarak edebi metinlere başvururken de aynı izleği takip etmek gerekir.

Literatür böyleyken, sorulacak sorulardan ilki olarak, “edebi metinlerin veri toplama alanı olarak öznellikleri nelerdir?” sorusu, iyi bir hareket noktası olacaktır. Örneğin Lukacs’ “[b]urada ortaya konulan, acaba aynı boyutlar içinde, bir röportajla verilemez miydi?” diye soruyor ve devam ediyor, “[s]anat yoluyla söylenecek önemli şeylerin, kendilerine uygun biçimleri bulmalarını isterim... Ben, biçimini bulmamış bir öze karşı olduğum gibi, boş biçimlere de karşıyım. Doğrusu, başka araçlar, başka yollar vardır sanattan gayrı. Örneğin günlük basın. Eğer yalnızca konunun düşünsel görünüşüne bağlanılırsa iyi bir sosyoloji incelemesi daha önemli olur... Sanatçının görevi, sorunları sanata özgü anlatış biçimleriyle gün ışığına çıkarmaktır.” (Liehm, 1968: 358). Dolayısıyla verimiz, Lukacs’ın altını çizdiği gibi, diğer veri alanlarından farklı olarak sanata özgü bir anlatış biçimiyle form almıştır. Bu sebeple, herşeyden önce ele aldığımız konuya/meseleye/sorunsala “edebiyatın penceresinden bakmak”ta (Hacısalihoglu, 2008: 39) olduğumuzu bilerek, bu pencerenin nasıl bir çerçeve ve bakış açısı sunduğunu, olanakları, dönüştürdükleri ve dışarıda bıraktıkları dahilinde ele almamız gerekir. Başvurulan edebi metnin türü nedir? Örneğin roman türünde cisimleşmiş bir edebi metin, Bakhtin’in ifade ettiği “çok sesli bir dünyanın dili”ne (akt. Aksoy, 1993: 60) ulaşmanın kapılarını aralar. “Bir dil içindeki çeşitli diller, lehçeler, ağızlar, mesleki dil, kadın dili, erkek dili, çocuk dili belli bir kuşağın ya da yaşın dili, her an değişen modaların dili, kısacası, tarihi ve toplumsal varoluşun herhangi bir anında her dilde ortaya çıkan bu içsel tabakalaşma, roman türünün vazgeçilmez bir ön koşuludur” diyordu Bakhtin (akt. Aksoy, 1993: 60). Bu özelliği bilmemek, metnin analizinde tüm bu tarihsel ve toplumsal zenginliği ve irtibat kurma imkanlarını gözardı etme riskini de beraberinde getirecektir. Diğer yandan böylesi çalışmalar bu tip yaklaşımlarla ele alınmaya devam ettiği sürece, edebiyatı bu tür çalışmalardan dışlayan yaklaşımlarla yukarıda daha önce değinilen benzer hatalara düşmektedirler. Böylelikle araştırma evreninin niteliğine vakıf olmama, veri temin edilecek alan olarak edebi metinleri araştırma nesnesi anlamında tanımama olarak özetlenebilecek benzer hatayı sürdürmüş olurlar.

İkinci gözönünde bulundurulacak nokta, edebi metnin yaratıcısı ve yaratım sürecine ilişkindir. Yaratımı ve yaratıcısı ile edebi metinler arasında ilişki nasıl kurulabilir? Buradaki hareket noktasını oluşturacak soru ve sorun alanı, yaratım süreci ve yaratıcısı ile edebi metinler arasındaki ilişkinin nasıl kurulacağından hareket edecektir. Metnin türü, yani ele alınan veri kaynağının içinde bulunduğu formla birlikte, metnin yazarı da sözünü ettiği edebiyatın penceresini, içinde bulunduğu gerçekliği kendi koşullarında yeniden şekillendirir. May’den (2019: 101) alıntılırsak, sanatçı “çevresindeki dünyayı, insan olmaya ilişkin kendi

görüşünden” yeniden üretir ve algılar. Yazarın hayatı, yazı ile kurduğu ilişki, öyküleştirildiği konularla yaşamının kesişimi vb. başlıklar, bu noktada metnin çerçevesinin nasıl şekillendiğini anlamak açısından yol gösterici olacaktır.¹³

Bir başka kolaylaştırıcı ve araştırma nesnesini hem tanımaya hem de çözümlenmeye yakınlaştırıcı olarak, yazılanların edebi akımlar içerisindeki yerine bakılabilir. Bu bilgi ayrıca araştırmacı için metni incelerken nasıl mesafelenmesi gerektiği ve metnin analizine dair bir başka kolaylaştırıcıdır. Böylelikle metnin kendi içinde oluşturulan dil ve dünya ile temas etmek, daha farklı bir ifade ile, metnin dilinden iletişim kurabilmek de daha mümkün hale gelir. Bugüne değin yapılan sınırlı çalışmalarda, analize konu edinilenlerin çoğunlukla toplumsal gerçekçilik yaklaşımı ile yazılan edebi metinlerden seçilmesinin, bu bilgi ile bakıldığında tesadüfi olmadığı görülecektir.

Edebiyat, her şeyden öte bir yaratım sürecidir. Yukarıda yazarı tanımının, eserin üretimi konusunda bilgi edinmenin önemini vurgulamıştım. Ancak bir metinde yer alan toplumsal dönemi, toplumsal ilişkileri, olayları neden o halde kurguladığına dair bütün sorulara -her ne kadar kendisi yazmış olsa bile- yazarın kendisi dahi tüm sebepleri içerecek biçimde cevap veremeyebilir. Yaratıcı yazarlık üzerine kitabında Gülsoy bu noktaya dair şöyle diyor: “Yazardan yapıtının yaratma sürecine ilişkin doğrudan bilgi almak güçtür; ya da aldığımız bilgiler en az yapıtın kendisi kadar yorumlanmaya gereksinim duyar. Bunun nedeni edebi yapıtın bütününe işaret ettiği bilgilerin yazarı aşmasıdır. Yazar da, okur gibi, içinde yaşadığı topluluğu ve zamanı gibi, ortaya çıkan yapıtın unsurlarından biridir. Olmazsa olmaz bir parçasıdır. Metin yazarın iç dünyasıyla yaşadığı dünyayı algılayış biçiminin bir ürünüdür” (Gülsoy, 2017: 53). Bir edebi metin kurgulanırken zaman, mekan, karakterler bir yaratma sürecinde biraraya getirilir. “Kurmaca yapmak (...) [g]erçekliğe anlam vermek için yapılan bir şekil verme işidir” (Gülsoy, 2017: 82). Sözüne ettiğimiz gerçekliği bir tür yeniden şekillendirme, yaratım sürecini gerçekleştiren yazar, tüm sürecin bilinçli bir farkındalıkla kontrol eden, her daim sürecin neden ve sonuçlarıyla tüm farkındalığını yaşayan olarak görülmemelidir. Yaratım sürecinin doğrudan bilgisinin tümünü yazardan almayı bekleyemeyiz.

İçinde bulunduğu zaman ve mekan ile ilişkili, ancak ona dair farkında olduğu bilgiyi aşan bir kurmaca yapım sürecini Hasan Ali Toptaş, kendi yazarlık deneyimi açısından bir röportajında şöyle ifade ediyor: “Yazarın en önemli bilgi kaynağının sezgileri olduğunu söylemedim ama sanat söz konusu olduğunda bilginin kendisinin değil, buharının muteber olduğunu söyledim. Bu, bilgiyi hor gördüğüm anlamına gelmiyor elbette. Romanın aklın menzilinde yazılamayacağını

¹³ May, sanatçının gerçekliği esere dönüştürmesindeki süreçte, sanatçıdaki dönüşüm sürecine de işaret eden şu cümleleri kurmaktadır: “Bir şiir ya da resmin büyüklüğü yaşanan ya da gözlenen şeyi görüntülemesinde değil, sanatçı ya da şairin, gerçeklikle karşılaşmasıyla, harekete geçen görüyü görüntülemesindedir” (May, 2019: 97).

söylüyorum sadece ve buna inanıyorum. Yazarken zaman zaman aklı devre dışı bırakmak gerektiğini, içimizdeki karanlık denizlerden, keşfedilmemiş ormanlardan ve varlığından bile haberdar olamadığımız ücra yerlerden gelen rüzgarlara da kulak vermemiz gerektiğini söylüyorum” (Toptaş, 2017: 150). Bunu başka bir ifadeyle “bilinç dışı bilinç” ya da “bilgiyle elde edilen bilgisizli[k]” (Toptaş, 2017: 150) olarak da isimlendiriyor.

Yaratım sürecinde sanatçıyı “bir anda iki olma[y]a” (Gülsoy, 2017: 63) götüren bu süreç, Rollo May’in *Yaratma Süreci* (2019) kitabında detaylıca anlatılmaktadır. May’in, Jung’un kolektif bilinçdışı¹⁴ kavramına da işaret ettiği bu durumda, yukarıda belirtildiği gibi, yazar cevapları her zaman tam olarak veremese de, bu oluşum süreci içinde yer aldığı topluma içkin korkularla, kaygılarla, hayallerle, travmalarla, mitlerle, masallarla vs. mayalanır. Bu da yazarın yaratım sürecinin çıktısı olan edebi metinlerin, hem içinde bulunduğu tarihsel-toplumsal süreçlerin hem de ötesine giderek, önceki nesillerden aktarılan bireysel izdüşümleri olarak görülebileceğini ifade eder. Bellek ve hayal gücünün karşılıklı birbirini beslediğinden söz eden Mendelsund da, buradan yola çıkarak “[b]ir kurmacadaki olayları ve dekorları zihinde canlandırmak bizi farkında olmadan geçmişimize bakmayı yöneltir” (Mendelsund, 2016: 318) diyor. Şu durumda edebi metinlere baktığımızda nesilleri aşan, farklı ölçek düzeylerinin içiçe geçeceği biçimde, birikimli olarak bugüne ulaşan yüklü bir veri alanı ile karşı karşıya olduğumuz görülmektedir. Edebi metinler de, sosyal politika ve sınıf çalışmaları ekseninde ele alınırken bireysel ve toplumsal olarak birbiriyle içiçe geçen¹⁵ ve birbirini besleyen/yeniden üreten özellikleriyle değerlendirilmeli; tüm bu bahsedilen soru ve sorun alanları birarada gözetilerek analize dahil edilmelidir.

¹⁴ “(...) toplulumuzdaki çözülmenin açıktan tartışmasını bulamayız; bu, piyeste bir gerçeklik olarak gösterilmiştir. (...) Sanatçılar bu yaşantıları müzikte, sözcüklerde, çamurda, mermerde ya da tuvalerde görüntüleyebilirler çünkü Jung’un ‘kolektif bilinçdışı’ dediğini ifade etmektedirler. Jung’un tabiri, en yerinde olanı olmayabilir, fakat biliyoruz ki her birimiz varlığımızın gizli boyutlarında kısmen kökensel ve kısmen deneyimden kaynaklanan bazı temel biçimleri taşımaktayız. Sanatçının dışavurdukları bunlardır” (May, 2019: 50).

¹⁵ Değinen bireysel ve toplumsal içiçe geçmişlik, Hasan Ali Toptaş’ın cümlelerinde şu şekilde hayat buluyor: “Çünkü edebiyat içe çevrilmiş bir gözdür (...) Gördüğü kendisi olan, kendisinde gördüğü başkaları olan biridir. (...) Çünkü bir insan tüm insanlığın özetidir”(Toptaş, 2018: 67- 68). Mendelsund ise “Okurken Ne Görürüz?” kitabında “[h]ayal gücünün ‘içsel bir göz’ gibi olduğunu söyleyebiliriz”(Mendelsund, 2016: 283) diyor. Bu yaklaşımla, edebiyatın içe bak(tır)an yönünü de okurluk deneyimi üzerinden şu şekilde betimliyor: “Okurken, fenomenler dünyasından çekilişim fark edilmeyecek kadar çabuk gerçekleşir. Önümdeki dünya ile ‘içimdeki’ dünya sadece yan yana değil, üst üstedir, birbiriyle örtüşür. Kitap, bu iki alanın kesişimiymiş hissini verir- veya bir kanal, bir köprü, ikisi arasında bir geçitmiş hissini. (...) Okumak bu gözü-kapalı dünya gibidir-ve göz kapağı gibi bir nevi kapak ardında gerçekleşir. Açık bir kitap panjur görevi görür- kapağı ve sayfaları dünyanın bitmez tükenmez uyarılarını dışarıda bırakır ve hayal gücünü kamçılar.”(2016: 76).

Bitirirken...

Yaklaşık onbeş sene önceki kişisel tanıklık ve deneyimimden hareketle ele alarak genişlettiğim bu tartışma, yıllar sonra dile geldiği noktada, farklı platformlarda, çeşitli önerilerle de zenginleşebilmektedir. Sosyoloji Derneği'nin 2019 yılında düzenlediği 9.Ulusal Sosyoloji Kongresi'nde sınıf ve edebi metinler¹⁶ üzerine yaptığım bir sunum esnasında, sınıf sorunsalı ekseninde yeni(den) bir edebi metinlere başvurmadan önce, yönetime ilişkin bir tartışmayı orada da dile getirmiştim. Tartışma sonrasında, edebi metinlerin özneliği ve sınırlılıklarına dair vurgumun üzerine gelen bir öneri, yapılacak çalışmaları "gerçekliğe en yakın kurgu metinler" olmaları nedeniyle, yalnızca toplumsal gerçekçi metinlerle sınırlamaktı. Bu tartışma ortamında bir diğer öneri ise sınıfı ve sınıf ilişkilerini doğrudan çalışanları ve çalışma yaşamının izdüşümlerini işaret eden edebi metinlerin dışında da aramak, örnekleme genişletmek yönündeydi. Bu metnin en başından beri açtığım tartışma ile kuşkusuz bu ilk önerinin kabul edilmesi, tüm bu tartışmanın büyük bir kısmından kaçınmaktan başka bir sonuç sağlamaz; edebi metinlerin özgünlüklerini görmezden gelmeye devam etmekle sonuçlanır. Bu sebeple edebi metinleri tartışma gündemine taşırken "nasıl?" sorusunu da mutlaka tartışmaya devam ederek, diğer yandan ikinci önerinin çok daha verimli araştırma gündemleri sunacağını düşünüyorum.

Nihayetinde edebi metinlerin, tüm sınırlılık ve imkanlarıyla, nesillerden nesillere aktardıkları birikimleri ve kapsayıcı etkileşimleriyle gözardı edilemeyecek ölçüde, oldukça zengin bir alan sundukları açıktır. Böyle iken, araştırmacılar olarak bizlerin bu metinlere nasıl yaklaşacağı, sosyal politika ve sınıf çalışmaları açısından üzerinde daha geniş tartışılması gereken bir soru ve beraberinde bir zorunluluk olarak gündeme gelmektedir. Üstelik böyle bir tartışma beraberinde sosyal politika alanının ve dahi farklı alanlarda gerçekleştirilen sınıf çalışmalarının kapsamı, tartışma alanı ve yöntemleri üzerine de yeniden düşünmeyi getirecektir.

¹⁶ İlgili bildirinin başlığı "Toplumsal Süreçler ve Sınıflar: Dönemin Sınıf Kavrayışları Ekseninde Latife Tekin Romanlarını Okumak", Sosyoloji Derneği, IX. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara, 19-21 Eylül 2019.

Kaynakça

- Aksoy, N. (1993) "Günümüzde Baktin'i Okumak", *Birikim*, 54, 55-63.
- Aydın, D.G. ve Akdere, Ç. (der.) (2014) *Edebiyattaki İktisat*, Ankara: İletişim Yayınları.
- Bora, T. Sökmen, S. Toplum ve Bilim ve Defter Dergileri. (1998) "Sunuş", *Sempozyum Bildirileri Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, (yayıma haz. T Bora, S. Sökmen, K. Şahin), İstanbul: Metis Yayınları, 9-10.
- Cengiz, E. (2009) *Toplumsal Değişmeyi Edebiyat Üzerinden Anlamak; "Akçasaz'ın Ağaları"nda Kırsal Yapıda Dönüşüm ve Tarımda Kapitalistleşme Süreci Üzerine*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Coşkun, M. K. (der.) (2014) *Emekçileri Okumak*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Defter ve Toplum ve Bilim Ortak Çalışma Grubu (1998) *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Ercan, F. (2003) "Sınıftan Kaçış: Türkiye'de Kapitalizmin Analizinde Sınıf Gerçekliğinden Kaçış", *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar (Korkut Boratav'a Armağan)* (der: A H Köse, F Şenses ve E Yeldan), İstanbul: İletişim Yayınları, 611-669.
- Gülenbenkian Komisyonu (2003) *Sosyal Bilimleri Açın- Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor*, (çev. Ş. Tekeli), İstanbul: Metis Yayınları.
- Güler- Müftüoğlu, B. ve Hacısalihoğlu, E. (2008) "Emekçilerin Gündelik Hayatını Görünür Kılmak: 'Bereketli Topraklar Üzerinde' ile 40'lı 50'li Yıllara Gerçekçi Bir Bakış", *Çalışma ve Toplum*, 3, 18, 43-67.
- Gülsoy, M. (2017) *Büyübozumu: Yaratıcı Yazarlık -Kurmacanın Bilinen Sırları ve İhlal Edilebilir Kuralları*, İstanbul: Can Yayınları.
- Hacısalihoğlu, E. (2008) *1945-1960 Dönemi Çalışma Hayatının Orhan Kemal Romanlarında Temsili*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Hacısalihoğlu, E. (2019) "Toplumsal Süreçler ve Sınıflar: Dönemin Sınıf Kavrayışları Ekseninde Latife Tekin Romanlarını Okumak", *Sosyoloji Derneği, IX. Ulusal Sosyoloji Kongresi*, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara, 19-21 Eylül 2019.
- Köksal, D. (1998) "Sosyal Bilimlerin Kıyısında Edebiyat", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek* (der. Defter ve Toplum ve Bilim Dergileri Ortak Çalışma Grubu), İstanbul: Metis Yayınları, 221-226.
- Liehm, A. (1968) "Georg Lukacs'a Sorular" (çev. F Edgü), *Yeni Dergi*, 44.
- Makal, A. (2008) "Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdüşüm Alanı Olarak 'Edebiyat'", *Çalışma ve Toplum*, 3, 18, 15-43.
- May, R. (2019) *Yaratma Cesareti* (çev. A. Oysal), 5. Basım, İstanbul: Metis Yayınları.
- Mendelsund, P. (2016) *Okurken Ne Görürüz?* (çev. Ö D Gürkan), 2. Basım, İstanbul: Metis Yayınları.
- Sartre, J. P. (1967) *Bulanık* (çev. S Tiryakioğlu), İstanbul: Varlık Yayınları.
- Şenalp, M. G. ve Şengör-Şenalp, E. (2014) "Ernest Mandel'in Hoş Cinayeti'nde Polisiye Roman Eleştirisi", *Edebiyattaki İktisat* (der. D. G. Aydın ve Ç. Akardere), Ankara: İletişim Yayınları, 191-232.
- Toptaş, H. A. (2018) *Başlarken Yalnızsın, Bitirdiğinde Daha da Yalnız*, 3. Basım, İstanbul: Everest Yayınları.
- Wood, E. M. (2015) *Sınıftan Kaçış: Yeni "Hakiki" Sosyalizm* (çev. Ş Alpogut), İstanbul: Yordam Kitap.